İNŞACI KURAM GÖZÜYLE ULUSAL KİMLİK, İKİLİ İLİŞKİLER VE UZLAŞMA

(NATIONAL IDENTITY, BILATERAL RELATIONS AND RECONCILIATION FROM THE CONSTRUCTIVIST PERSPECTIVE)

Yrd. Doç. Dr. Ebru ÇOBAN ÖZTÜRK
Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü
Çankaya Üniversitesi

Öz: *İnşacı Kuram'a göre genel olarak kimlikler ve özelinde ulusal kimlikler sosyal birer kurgudur ve zaman içerisinde inşa edilirler. İnşa edilen ulusal kimlikler dış politikayı etkilemekte, belirlemekte ve diğer taraftan iletişim süreçlerinde kendisi de değişmekte ve yeniden şekillenmektedir. 1915 olayları Türk ve Ermeni taraflarının ulusal kimliklerinin bir parçası olarak yer bulmuş ve özellikle Ermeni ulusal kimliğinde merkezi bir konum edinmiştir. Bu çerçevede inşa edilmiş olan ulusal kimlikler ikili ilişkileri sınırlayıcı niteliktedir. İkili ilişkiler başlatılmadıkça mevcut kimlik algısı muhafaza edilmektedir. Yeni bir dış politika ve çözüm süreçlerinin başlatılması barışçı komşuluk ilişkileri için gereklidir, fakat bunlar büyük adımlar olsa da yeterli olmayacaktır. Mevcut kimlikler ikili ilişkileri o denli dışlayıcıdır ki kalıcı barışın sağlanabilmesi için önce çözüm süreçlerinin, sonrasında ise daha geniş bir niteliğe sahip olan uzlaşma süreçlerinin başlatılması gerekmektedir. Bu uzlaşma süreçlerinde siyasi ve hukuki çözümlere ihtiyaç duyulduğu kadar tutumlarda ve kimlik algısındaki değişimler de önem arz etmektedir.*

Anahtar Kelimeler: *Türk-Ermeni İlişkileri, 1915 Olayları, İnşacı Kuram, Ulusal Kimlik*

Abstract: *According to constructivist theory; identities in general and national identity in specific are social constructs and they are constructed throughout time. On the one hand, the constructed national identities influence and determine foreign policy. While on the other hand, as embedded in communication processes, they also change and are reshaped. The events of 1915 are an inherent part of both Armenian and Turkish national identities. These events especially occupy a central place in Armenian identity. National identities built within this framework have a quality such that they put constraints on bilateral relations. Without launching bilateral relations, existing identity perceptions are maintained. Entering into bilateral relations and resolution process is necessary for the peaceful neighborhood. Although the large steps show significant*

development, they do not yet suffice. Present identities are so exclusive that attaining a lasting peace requires the initiation of the resolution processes, and after which of a reconciliation processes. The reconciliation processes necessitate the political and legal resolutions as much as fundamental changes in attitudes and identity perceptions.

Keywords: *Turkish-Armenian Relations, Events of 1915, Constructivist Theory, National Identity*

Giriş

Türkiye ve Ermenistan arasında dış politika söz konusu olduğunda güncel olana ilişkin olaylar veya ihtiyaçlardan ziyade, geçmişe ilişkin sorunlar, özellikle 1915 olayları ve bunlar temel alınarak geliştirilen ulusal kimlikler ön plana çıkmaktadır. İki toplumun da bugün olumlu ve yapıcı ilişkiler kurabilmesi için ikili ilişkilerin başlatılması gereklidir, ancak bu yeterli olmayacaktır. Geçmişe ilişkin ve geçmişle beraber inşa edilen ulusal kimliklerin irdelenmesi ve geçmişe vurgunun azaltılmasıyla kalıcı bir dış politika çizgisi mümkün olabilecektir. İnşacı Kuram'a göre kimlikler sosyal etkileşimlerle kurulmaktadır. Günümüzde de iletişim noktası sadece 1915 olaylarıyla sınırlı olduğundan, mevcut kimlik algısı devam etmekte, pekiştirilmekte ve yerine bir başka kimlik algısı veya inşası konulamamaktadır. Dış politika çoğunlukla var olan ulusal kimliklerin çizdiği sınırlarla şekillendirilmektedir. Bu nedenle mevcut ulusal kimliklerin anlaşılması ve çözümlenmesi hem dış politikaya yeni bir yön vermek için hem kalıcı ikili ilişkiler geliştirebilmek için önemli bir konu olmaktadır. İnşacı Kuram bu noktada başvurulabilecek açıklayıcı bir yaklaşımdır.

İnşacı Kuram

İnşacı Kuram (*Constructivism*) uluslararası ilişkiler alanındaki klasik teorilerden farklı ve göreli yeni bir düşünüş biçimidir. Uluslararası sistemdeki aktörlerin motiflerini, tercihlerini ve tarihi süreç içerisinde oluşturdukları kimliklerini incelemekte ve açıklamakta etkin bir teoridir. Aynı zamanda, uluslararası aktörlerin tarihleri boyunca oluşan, gelişen ve hatta kurgulanan kimliklerinin dış politikalarında ne ölçüde etkili olabildiği ve ikili ilişkilerini, diğer devletler ve aktörlerle iletişimlerini analiz edebilen bir yaklaşımdır.

Klasik uluslararası ilişkiler teorilerinde devlet temel birimdir ve uluslararası sistemde fayda maksimizasyonu amacıyla hareket eden rasyonel bir aktör olarak kabul edilir. Tüm uluslararası sistem ulusal çıkarların ön planda olduğu ve bu çıkarları doğrultusunda hareket eden birimlerin toplamından oluşmaktadır. Oluşan yapı anarşiktir ve bu yapı devletler için değişmez bir veri olmaktadır.[1] İnşacı Kuram'da ise devletler insanlar gibi sosyal aktörlerdir. İnsanlarda olduğu gibi devletler de kurallar, uygun normlar ve meşruiyet arayışındadırlar. Bununla beraber, kendilerine kimlikler oluşturma ve oluşturdukları kimlikleri ifade etme ihtiyacı duymaktadırlar.[2] Sosyal bir aktör olma hali sabit verilerle değil sosyal yapıdaki değişikliklerle beraber hareket

1 M. Griffiths, S. C. Roach, M. S. Solomon, *Uluslararası İlişkilerde Temel Düşünürler ve Teoriler*, Çeviren, CESRAN (Ankara: Nobel Yayınevi, 2011), s. 153.

2 *Ibid.*

edilebildiği anlamına gelmektedir. Bu bağlamda devletlerin ulusal çıkarları ve geliştirdikleri ulusal kimlikler de sabit olmayan değişken verilerdir. İnşacı Kuram'a göre, insanoğlu sosyal ortamında geliştirdiği kimlikle hareket etmektedir ve bu kimlikten etkileniyorsa devletlerin de bu şekilde davranışlar sergilediği çıkarımı yapılacaktır. Ulusal çıkarlar geliştirilmiş olan ulusal kimlikten fazlasıyla etkilenmektedir.

Ulusal kimlikler uluslararası ve ülke içindeki güçler ve dinamiklerle şekillenmekte ve değişmektedir.[3] Ulusal kimliklerde değişiklikler olduğunda bu değişimler ulusal çıkarları etkilemekte ve bu çıkarların değişmesine de yol açmaktadır. Bu nedenle devletlerin dış politikada aldıkları kararları analiz etmek için sadece o devletin ulusal çıkarlarına bakmak yeterli olmamakta ve ulusal kimlikleri de incelemek gerekmektedir.[4] İnşacı Kuram'a göre ulusal kimlikleri ve ulusal çıkarları şekillendiren en önemli etken devletlerin iletişimleri ve etkileşimleri olmaktadır. Aslında bu yaklaşıma göre tüm uluslararası sistem iletişim süreçleriyle yaratılmakta, şekillenmekte ve değiştirilmektedir. Buradan yola çıkarak kimlikler sabit veriler olmayıp, iletişim süreçleriyle değiştirilebilen ve dönüştürülebilen bir niteliğe sahip olduğunu vurgulamak gerekmektedir.[5] İnşacı Kuram'ın önde gelen teorisyeni Wendt, uluslararası sistemin ve anarşik yapının sabit bir veri olmadığını vurgulamakta ve aksine bu sistemi sosyal bir kurgu olarak kabul etmektedir.[6]

Sosyal bir kurgu olan bu uluslararası yapıda devletler önce kimlikler oluşturmakta, oluşan bu kimlikler motivasyonlarını, dış politika kararlarını ve ulusal çıkarlarını etkilemektedir. Kimlikler oluştuktan sonra durağanlaşmamaktadır. Devletlerin birbirleriyle olan iletişimleri sırasında yenilenmekte ve ulusal çıkarlar da bu yönde yeniden şekillenmektedir.[7] Buna göre, uluslararası politika ve devletlerin dış politika kararları her zaman değişime açıktır ve ikili ilişkiler ve iletişimle beraber değişkenlik gösterebilmektedir.[8] Bir diğer ifadeyle, bir devletin gelenekselleşmiş veya kalıplaşmış bir dış politikasından bahsetmek mümkün olamayabilecektir.

Güvenlik algısı veya uluslararası sistem değişime uğrarken yine en temel mesele kimlik olmaktadır.[9] Kimlikler her koşulda iletişim yoluyla

3 A. E. Wendt, 'Anarchy Is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics', F. Kratochwil ve E. D. Mansfield, (der.), *International Organization: A Reader* (New York: Harper Collins, 1994), ss. 77-94.

4 Y. Shain, A. Barth, 'Diasporas and International Relations Theory', *International Organization*, Cilt 57, Sayı 3, Yaz 2003, s. 458.

5 A. E. Wendt, *Social Theory of International Politics* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), s. 71-72.

6 A. E. Wendt, 'Collective Identity Formation and the International State', *American Political Science Review*, Cilt 88, 1994, ss. 384–96.

7 M. Zehfuss, *Constructivism in International Relations: The Politics of Reality* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), s. 40.

8 A. E. Wendt, *Social Theory of International Politics, op.cit*., s. 21.

9 M. Zehfuss, 'Constructivism and identity: a dangerous liaison', S. Guzzini, A. Leander, (der.), *Constructivism and International Relations: Alexander Wendt and His Critics* (London, New York: Routledge, 2006), s. 95.

değişebilmektedir. Dolayısıyla, özerklik, fiziki güvenlik, ekonomik refah ve kolektif öz saygı kavramlarıyla ifade edilebilen ulusal çıkar algısı da devletlerin iletişimleri ve ikili ilişkileriyle değişebilecektir.[10] Sosyal sistem, aktörler yani devletler tarafından somut ve verili bir gerçeklik olarak kabul edilmişse mevcut ulusal çıkar algısının ve ulusal kimliklerin değiştirilmesi kolay olmayacaktır.[11] Oysa ki İnşacı Kuram için uluslararası sistem somut ve sabit bir veri değildir.

Kimliklerin inşası ve dönüştürülmesi ülke içindeki ve dışındaki söylemsel pratiklerin bir arada etkileşime girdiği bir süreç olmaktadır. Her iki söylemsel pratik ile politikalara, siyasetçilere, olaylara ve devletlere anlamlar yüklenebilmektedir.[12] İnşa süreci başlı başına siyasi bir süreçtir. Bu inşa sürecinde oluşan kimlikler hem ulusal hem uluslararası siyasetteki olumlu veya çatışma içeren iletişim süreçleriyle ortaya çıkmaktadır.[13] Bu iletişim süreçleri sırasında ulusal kimliği şekillendiren toplumsal güçler ulusal çıkarlar üzerinde de iktidar sahibi olmaktadır.[14]

Ortak düşünüş şekli Ermenistan ve Türkiye arasındaki ikili ilişkilerde ve geliştirilen ulusal kimliklerde önemli bir vurgu noktası olmaktadır. Her iki taraf da birbirini dışlayan, zıt ulusal kimlikler oluşturmuş ve zaman içerisinde bunu pekiştirmişlerdir. Bu kimliklerin merkezinde tarihte yaşanan acı olaylar mevcuttur ve hala canlı tutulmaktadır.

Ulusal Kimlik

Kimlikler ister bireysel, ister grup veya ulusal düzeyde olsun, kurgulanan ve şekillendirilen niteliğe sahiptir. Kimlikler bağlama göre değişen niteliklere sahip olabileceği gibi bireylerin benliğinin değişmez parçaları da olabilmektedir. Toplumsal alanda bireyler veya gruplar için çoklu kimlikler söz konusudur ve ulusal kimlikler bunlardan biridir.[15] Tüm kimlikler sosyal iletişimlerle inşa edilmekte, söylemler aracılığıyla da tekrar inşa, değişim, uzlaşma gibi süreçlerden geçmektedir.[16] İnşacı Kuram, kimliklerin sosyal iletişimle kurulduğunu kabul ederken bu kimliklerin her zaman meydan okumalara ve uzlaşmalara açık olduğunu da belirtmektedir.[17] Kimlik değişmez

10 *Ibid.*, s.96.

11 *Ibid*., s.97.

12 R. Doty, 'Sovereignty and the Nation: Constructing the Boundaries of National Identity', T. J. Bierstecker ve C. Weber, (der.), *State Sovereignty as Social Construct* (New York: Cambridge University Press, 1996), s. 127.

13 P. Katzenstein, 'Introduction: Alternative Perspectives on National Security', P. Katzenstein, (der.), *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics* (New York: Columbia University Press, 1996), s. 5.

14 E. Adler, 'Seizing the Middle Ground: Constructivism and World Politics', *European Journal of International Relations*, Cilt 3, Sayı 3, 1997, s. 336.

15 H. Grad, L. M. Rojo, 'Identities in Discourse: An Integrative View', R. Dolon, J. Todoli, (der.), *Analysing Identities in Discourse* (Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2008), ss. 3-28.

16 *Ibid*., s. 8.

17 *Ibid*., s. 9.

bir gerçeklik değildir. Ulusal kimlikler de uzlaşma ve meydan okumalara açık kimliklerdir ve iletişim yoluyla değişim ve uzlaşma süreçlerine girebilecektir.

Ulusal kimlik denildiğinde bir milletin ortak toplumsal kuralları, gelenekleri, dili, kültürü ve değer yargılarından bahsederken, aynı zamanda ortak bir düşünüş şekli de dikkate alınmaktadır. Ortak düşünüş şekli Ermenistan ve Türkiye arasındaki ikili ilişkilerde ve geliştirilen ulusal kimliklerde önemli bir vurgu noktası olmaktadır. Her iki taraf da birbirini dışlayan, zıt ulusal kimlikler oluşturmuş ve zaman içerisinde bunu pekiştirmişlerdir. Bu kimliklerin merkezinde tarihte yaşanan acı olaylar mevcuttur ve hala canlı tutulmaktadır. Her iki ülkedeki ulusal kimlikler ve iki toplumun birbirleriyle ilişkileri analiz edilirken en önemli ve merkezi konu 1915 olaylarıdır. Bu olaylar acı bir tarih olarak zihinlerde yer bulmuş ama aynı zamanda günümüz ilişkilerini ve ulusal kimliklerinde belirleyici ve sınırlandırıcı bir niteliğe bürünmüştür.

Türk tarafı için ulusal kimliğin oluşum süreci Osmanlı İmparatorluğu'yla tarihi bağlarıyla beraber başlamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ve özellikle Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı coğrafyasında yaşayan farklı kimliklerdeki milletlerden Osmanlı'nın yanında savaşa katılanlar ulusal kimliğin içerisinde kabul edilmiş ve benimsenmiştir. Bunun tam tersi olarak, Osmanlı'ya karşı savaşmış, ayrılmış ya da ayaklanmalara karışmış gruplar ise Türk kimliği oluşurken dışlananlar arasında yerini almıştır. Ermeniler arasında Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşamak isteyen ya da ayrılıkçı hareketlere, ayaklanmalara karışmayan gruplar olsa da; Ermenilerin bir bölümünün ayaklanmalara karışması ya da sempati duyması, ulusal algıda değiştirilmesi güç bir iç düşman algısı yaratmıştır. Dolayısıyla, Türk ulusal kimliğinde 1915 olayları merkezi konumda yer almasa da bu olaylar değerlendirilirken iç düşman ve sadakat algısı kimliğin en önemli parçalarından biri olarak yer bulmuştur.

Osmanlı'nın katıldığı savaşlarda ya da son dönemlerinde sadık olan veya olmayan gruplara vurgu fazladır. 1915 olaylarından bahsedilirken ihanet edildiği algısı o denli yerleşiktir ki olayları onaylamayanlar da dahi bu algı hâkim olabilmektedir. Türk kimliğindeki en temel değer yargılarından biri sadakat üzerinedir. Bu algı çerçevesinde savaşlarda kendi tarafında verilen kayıplar dâhil olmak üzere şiddet ikinci plandadır. Kimliğin şekillenmesi sadakat algısı üzerinden gerçekleşmiştir. Türk tarafı savaşlarda kendi tarafında çarpışırken ölen binlerce insanı hatırlarken yas tutma değil, vatan için ölme ya da vatana sadakat vurgularını ön plana çıkarmaktadır. Bu vurgu Ermeni kimliğinin oluşumundan farklıdır. Ermeni kimliğindeki vurgu ise kayıpların anılması, hatırlanması üzerine şekillenmiştir. Ulusal kimliğin şekillenmesinde her iki tarafında çekinceli ve sakıncalı konuları mevcuttur. Türk tarafı için soykırım kelimesi rahatsız edici ve refleks olarak reddedilmesi gereken bir

anlam yüklüyken, Ermeni tarafı için bu kelimenin tüm dünya tarafından duyulması ve kabul edilmesi gereklidir. Türk kimliğinde soykırım kelimesini kabul etmek, Ermeni kimliğinde ise soykırım kelimesini reddetmek kabul edilemez bir hal almıştır. İkili ilişkiler söz konusu olduğunda harekete geçirilen ulusal kimlik algısını şekillendiren en önemli nokta bu olmaktadır.

Aslında yaşanan olayların sadece tarihsel boyutu değil hukuki yönü de dikkate alınmalıdır. Soykırım kelimesi ciddi biçimde negatif anlamlarla yüklüdür. Soykırım, savaş suçları ya da insanlığa karşı suçlar gibi diğer uluslararası suçlar ile hukuken aynı kategoridedir ve nitelik olarak benzer acımasızlıktadır. Ancak yarattığı düşünsel etki bakımından çok daha yıkıcı bir suç olduğu algısı mevcuttur. 1915 olaylarının soykırım olup olmaması siyasi tutumdan ziyade hukuki bir değerlendirme gerektirmektedir. Ancak bu kelimeye ilişkin Türk tarafının iki temel sıkıntısı bulunmaktadır ve bu iki sıkıntı da ulusal kimlik bağlamındadır. 1915 olaylarına ilişkin endişe verici olan ilk konu, olaylara ilişkin emirleri veren ya da ölümlere sebebiyet verdiği düşünülen, iddia edilen kişiler hakkındadır. Cemal Paşa, Talat Paşa ve Enver Paşa başta olmak üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetiminde olaylarla ilgili sorumluluğu bulunan kişiler Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Türk milliyetçiliğinin fikir babaları olduğu düşünüldüğünden, bu kişiler hakkında duyulan şüpheler ve suçlu oldukları fikri günümüz milliyetçilerinde ve ulusal algıda endişe yaratmaktadır. Resmi tarihimizde Mustafa Kemal Atatürk'ün İttihat ve Terakki yöneticileri ve bu çevreye yakın olanlarla bağını nasıl kopardığına ilişkin iddialar[18] büyük yer bulsa da İttihat ve Terakki mensubu çok sayıda sivil ve askerin yeni Cumhuriyet'e fiili ve fikirsel olarak destek verdikleri bilinmektedir.[19] Ülkenin kurucu bürokrat kadrosu ya da fikir babaları hakkında böylesi bir düşünce rahatsızlık verici olmakta ve milliyetçi bir refleks ile konunun reddedilmesine, konuşulmak istenmemesine yol açmaktadır. Bu kişilere gölge düşürmemek ve milli kahramanlıklarıyla anmak istenilmektedir.

Aslında yaşanan olayların sadece tarihsel boyutu değil hukuki yönü de dikkate alınmalıdır. Soykırım kelimesi ciddi biçimde negatif anlamlarla yüklüdür. Soykırım, savaş suçları ya da insanlığa karşı suçlar gibi diğer uluslararası suçlar ile hukuken aynı kategoridedir ve nitelik olarak benzer acımasızlıktadır. Ancak yarattığı düşünsel etki bakımından çok daha yıkıcı bir suç olduğu algısı mevcuttur.

İkinci olarak, Türk kimliğinde Osmanlı'dan bu yana tüm inançlara kucak açan

18 E. J. Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Çeviren, N. Salihoğlu, Altıncı Baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), s. 79.

19 *Ibid*., ss. 249-256.

ve hoşgörüsü yüksek bir millet portresi çizilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun dönemi boyunca tüm ülke sınırlarında Müslüman olmayan topluluklara hoşgörülü olan kendi dönemindeki tek yönetim olduğu vurgulanır. Böyle bir İmparatorluk'tan miras alınan kimliğin de yine bu şekilde hoşgörülü olduğu kanısı yerleşiktir. 1915 olayları, hoşgörülü bir millet vurgusuna ve ulusal kimlik algısına ters düşmektedir. Yaşanan olaylar savaş zorunluluklarından dolayı gerçekleşmiş istisnai bir durum olarak kabul edilmektedir.

Türk kimliği inşa edilirken etkin biçimde milli eğitim sistemi rol oynamaktadır.[20] Milli eğitim kitaplarında ve resmi tarihte 1915 olayları merkezi bir yer tutmaz. Nitekim bahsettiğimiz iki temel sebepten dolayı ulusal kimlik algısına ters bir olaydır. Bu sebeplere ek olarak yeni Cumhuriyet'in geçmişteki acılarla yüzleşmesi de kolay değildir. Yirminci yüzyılın ilk çeyreği bu coğrafya için tamamen savaşlar ve insan kayıplarıyla doludur. Günümüzde de ekonomik ve siyasi öncelikli çok sayıda sorun var olduğundan, bu döneme ilişkin ne kendi acılarını ne de bir başka toplumunkini hatırlamak öncelikli bir konu olmamaktadır. Ermeni nüfusunun Türkiye topraklarında sayıca çok az olmasıyla beraber 1915 olayları marjinal bir konu olarak yer bulmaktadır.

Akçam, Türk kimliğinin geç oluşan bir niteliğe sahip olduğunu ve bu sebepten dolayı çağdaşlarıyla arayı kapama telaşına düştüğünü belirtmektedir.[21] Osmanlı millet sisteminde Türk kimliği değil Müslüman kimliği öncelikli olduğundan ancak 19. Yüzyılda Avrupa'da eğitim gören kimselerce dile getirilen bir kimlik olmuştur.[22] Jön Türkler döneminden itibaren hem bu kimlik ortaya çıkmaya başlamış hem de uzun yıllardır aşağılama niteliği taşıyan bir kelime olmaktan çıkarılarak onurlandırılmaya çalışılmıştır.[23] Osmanlı sarayında cahil, köylü gibi anlamlarda kullanılan bu kelime yüceltilmeye, savaşçı ve sadık tarihine vurgu yapılmaya başlanmıştır. Nitekim gayri-Müslim nüfus ayaklanma ve ayrılma alametleri gösterdiğinden güvenilecek bir grup[24] olarak kimlik meselesinde ön plana çıkarılması kabul görmüştür.

Ermeni ulusal kimliğine baktığımızda ise 1915 olaylarının kimliğin merkezi bir konumuna yerleştiğini gözlemlemekteyiz. Bir toplulukta travmatik olaylar yaşandıysa acının paylaşılması, olayların ortak toplumsal hafızaya alınarak hatırlanması ve yas tutulması olağan bir tutumdur. Kolektif hafızaya yerleşmiş

20 Ulusal kimliklerin devletler tarafından söylemler aracılığıyla nasıl inşa edildiğine ilişkin detaylı bilgi için bkz.: R. Wodak, R. de Cillia, M. Reisigl and K. Liebhart, *The Discursive Construction of National Identity*, Translated by, A. Hirsch, R. Mitten, J. W. Unger, Second Edition (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009), ss. 7-48.

21 T. Akçam, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, Beşinci Baskı (İstanbul: Su Yayınları, 2001), s. 51.

22 *Ibid.*

23 *Ibid*., s. 67.

24 Devşirmelerden oluşan ve çok sayıda aksaklık barındıran Yeniçeri askeri sistemine güvenilemeyeceği düşünülerek III. Selim döneminden itibaren Anadolu'dan getirilen Türk/Müslüman nüfustan yeni bir ordu kurulmaya başlanılmıştır. W. Cleveland ve M. Bunton, *A History of the Modern Middle East*, Fourth Edition (Philadelphia: Westview Press, 2009) , s. 62.

olan bu olaylar grup kimliği inşa edilirken de önemli bir yer tutmaktadır. Grubun ortak kimliği acıyı paylaşmak olurken grup dışında kalanlara ve acıya sebebiyet verenlere yönelik antagonizmin yerleşmesi durumu söz konusudur.[25]

Bauman topluluklar arasındaki çatışmalı durumlarda etnik çeşitliliğin çok olduğu yerlere değinmektedir. Etnik veya dinsel çok sayıda kimliğin bir arada yaşadığı ülkelerde "yabancı" olduğu düşünülen bir unsur oluşturulmaktadır. Bauman yaratılan bu "yabancı" algısının neredeyse temel bir insan ihtiyacı olduğundan bahseder.[26] Yabancı algısına verilebilecek çok sayıda örnek mevcuttur. Ermeniler de Osmanlı'nın son dönemlerinde bu topraklardaki yabancı unsurlar olarak düşünülmüşlerdir. 1915'teki acı olaylarla beraber bu dışlanmışlık hissi de Ermeni kimliğinde yer tutmuştur. Otokton bir halk olarak yaşadıkları yerlerden ayrılmak ve bu sırada büyük kayıplar vermek, kurumsal bir mekanizmanın karşısında savunmasız kaldığını düşünmek, Ermeni kimliğinin ortak hafızasında yer bulmuştur ve bu hafıza kuşaktan kuşağa aktarılmaktadır.[27] Kayıplar verme ve yok olma tehdidiyle karşı karşıya kalma algısı kimliğe fazlasıyla yerleşiktir. Hatta bu algı günümüzde dahi o denli fazladır ki Ermenistan'daki 1988 depreminde[28] ve 1992–1994 yılları arasındaki Dağlık (Yukarı) Karabağ meselelerinde diğer birçok toplumdan daha fazla kaygı ve yok olma tehdidi algısıyla hareket etmişlerdir.[29]

Ermeni kimliği söz konusu olduğunda geçmişte yaşananların ne denli önemli olduğu açıktır. Bu kimliğin muhafaza edilmesi ve günümüzde de canlı tutulması sadece Ermenistan'da yaşayan Ermenilerin üstlendiği bir rol değildir. Kimlik meselesinde Ermeni diaspora çok etkin hatta belirleyici bir role sahiptir. Ermeni kimliği için 1915 olaylarının soykırım olarak tanınması, hatırlanması ve geçmişin canlı tutulması diğer bütün meselelerden önceliklidir.[30] Özellikle Amerika Birleşik Devletleri ve Fransa gibi yaşadıkları ülkelerde bu çerçevede Ermeni kimliğini canlı tutmak için büyük çaba harcamaktadırlar. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Ermeni diaspora nüfusunun %80'e yakını 1915 olayları sırasında hayatta kalan ve buraya göç eden kişilerin yakınlarıdır.[31] Kimlik söz konusu olduğunda 1915 olaylarının merkezde tutulması ve kimliğin en öncelikli konu olarak savunulmasında bu durumun etkisi büyüktür.

25 H. Grad, L. M. Rojo, *op.cit*., s.12.

26 Z. Bauman, 'Soil, Blood and Identity', *Sociological Review*, Cilt 40, Sayı 4, Kasım 1992, ss., 675-701.

27 J. Phillips, *Symbol, Myth, and Rhetoric: The Politics of Culture in an Armenian-American Population* (New York: AMS Press, 1989).

28 Y. Shain, A. Barth, *op.cit*., 468.

29 D. B. MacDonald, *Identity Politics in the Age of Genocide: The Holocaust and Historical Representation* (New York: Routledge, 2008), s. 120.

30 *Ibid.*

31 Y. Shain, A. Barth, *op.cit.*

Ulusal kimlikler oluşurken devlet ile ulusun örtüşmesi beklentisi mevcuttur.[32] Fakat bu çok düşük bir olasılıktır. Ermenilerde olduğu gibi, bir ulus olarak düşünülen insanlar topluluğu dünyanın çok farklı yerlerinde diaspora olarak hayatlarını sürdürebilmektedirler. Ülke topraklarının ya da sembolik toprakların dışında kalan bu gruplar kimi konularda ülke toprakları içerisinde yaşayanlardan daha etkili olabilirler. Ermeni diasporası hem ulusal kimlik konularında hem Ermenistan'ın dış politika yapımında ve diğer ülkelerin Ermenistan'a yönelik dış politikasında[33] etkin söz sahibi olma çabasındadır.

Fiziksel olarak ülke toprakları dışında olsa da ulusal kimlik meselesinde diasporayı ülke içinde düşünebilmekteyiz. Diasporanın kimlik temelindeki motivasyonları, talepleri ve dış politika eğilimleri anavatandaki ulusal kimliklerin oluşmasında her zaman önemli bir etkendir. Diaspora, anavatanın ve devlet mekanizmasının dışında fakat etki ve kimlik oluşumu düşünüldüğünde anavatanın içinde yer almaktadır. Ülke toprakları dışında yaşayan bu grubun en önemli talebi kendi kimliğine ilişkin benlik imgesinin kazanımı, güçlendirilmesi ve sürdürülmesidir. Bu durum, 1915 olaylarının mevcut kimlik algısının canlı tutulması amacıyla sık sık gündeme getirilmesi anlamını taşımaktadır. Diaspora 1915 olayları merkezinde tanımladığı ulusal kimlik dinamiğini uluslararası politikada her daim harekete geçirmektedir.[34] Aslında ikili ilişkilerin her alanında ulusal kimlik sürekli gündemde tutulan bir konu olmayabilir. Ancak Ermeniler ve özellikle de diaspora için kimlik öncelikli konu olmakta ve kimliğe ilişkin algıların dış politikada karar verme süreçleri üzerinde etkisi büyük olmaktadır.

Diaspora 1915 olayları merkezinde tanımladığı ulusal kimlik dinamiğini uluslararası politikada her daim harekete geçirmektedir. Aslında ikili ilişkilerin her alanında ulusal kimlik sürekli gündemde tutulan bir konu olmayabilir. Ancak Ermeniler ve özellikle de diaspora için kimlik öncelikli konu olmakta ve kimliğe ilişkin algıların dış politikada karar verme süreçleri üzerinde etkisi büyük olmaktadır.

Ermeni kimliği Türk kimliğinin aksine, devletin, bürokratların veya elitin çabalarıyla oluşturulmamıştır. Ermeni kimliği özelikle diaspora için ailede başlamaktadır. Diasporanın önemli bir bölümü kendi cemaati içerisinde yaşamakta ve genellikle Ermeni tanıdıklarıyla iletişimde bulunmaktadır. Yaşadıkları ülkenin kültürünün etkisini olabildiğince azaltma ve kendi

32 R. Doty, *op.cit*., s. .

33 Ermeni diasporanın dış politikadaki etkilerine ilişkin çalışmalar için bkz.: Y. Shain, A. Barth, *op.cit*., ve E. Çoban Öztürk, 'Diaspora ve Dış Politika: Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Diasporanın Rolü', *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 45, 2013, ss. 143-162.

34 W. Bloom, *Personal Identity, National Identity, and International Relations* (New York: Cambridge University Press, 1990), s. 79-81.

geleneklerini ve kültürünü canlı tutma istenci içerisindedir.[35] Aile bağlarının güçlü ve geniş ailelerin yaygın olduğu Ermeni toplumunda büyükanne ve büyükbaba ile ebeveynler ulusal kimliğin sözlü aktarımında büyük rol oynamaktadır. Buna ek olarak Ermeni okulları, kiliseleri, federasyonları da hem kültürün yeni kuşaklara aktarımı hem de kimlik inşası süreçlerinde etkin rol oynamaktadır.[36] 1915 olayları nesilden nesile aktarılan bu kimlik algısının en önemli konusu olarak Ermeni grubun kendini konumlandırış ve kimlik algılayışında büyük bir önem arz etmektedir.

1915 olayları öncelikte olduğundan ve kimliğin ayrılmaz parçası haline geldiğinden, uluslararası alanda konuşulmak istenen ve bir ulusal kimlik ve ulusal çıkar meselesi olarak gündeme getirilmek istenen en önemli konu halini de almaktadır. Bu nedenle, olayların soykırım olarak tanınması için tüm dünyada lobi faaliyetleri yürütülmektedir.[37] 1915 olaylarının bu denli gündemde tutulmak istenmesinde olayların çok travmatik bir yönü olduğu kadar Ermeniler için bir ulusal kimlik meselesine dönüşmüş olmasının etkisi büyüktür. Hatta Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine farklı bir ülkenin kurulmuş olması da önem arz etmemekte ve Osmanlı devam ediyormuş gibi Türkiye'den beklentiler içerisine girilmektedir. Tabii bunda Türkiye ile Osmanlı arasındaki ardıl devlet ve kültürel bağın etkisi de büyüktür. Hatta birçok yazar İttihat ve Terakki ile yeni Cumhuriyet arasında büyük bağlar da kurmaktadır.[38]

Kimlik ve Uzlaşma

Uzlaşma, çözümden farklıdır. Çözüm *(resolution)* var olan sorunlara ilişkin yeni politikalar, yaklaşımlar ve öneriler üretmek, çatışma sebeplerini azaltmak ve problemleri sonlandırmak anlamına gelmektedir. Uzlaşma *(reconciliation)* hem çözümü içermekte, hem de çatışma sebeplerini azaltan çözüm süreçlerinin sonrasına da işaret etmektedir.[39] Bu anlamıyla uzlaşma sadece siyasi düzenlemelerden ibaret olmamaktadır. Toplumların veya sosyal grupların karşılıklı tolerans düzeyini, tutumlarındaki değişimleri ve psikolojik süreçleri de etkileyen bir yaklaşım olmaktadır. Uzlaşma süreçlerinde önce sorunların

35 S. P. Pattie, 'Armenians in Diaspora', E. Herzig, M. Kurkchiyan, (der.), *The Armenians Past and Present in the Making of National Identity* (London and New York: Routledge, 2005), s. 143.

36 D. E. Miller, L. Touryan Miller, 'Memory and Identity Across the Generations', A Case Study of Armenian Survivors and Their Progeny', *Qualitative Sociology*, Cilt 14, Sayı 1, 1991, ss. 18-37.

37 S. Laçiner, *Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası: Ermeni İddiaları Türkiye'nin Dünya ile İlişkilerini Nasıl Etkiliyor?* (Ankara: USAK Yayınları, 2008), ss. 206-278.

38 U. Ü. Üngör, 'Seeing like a nation-state: Young Turk social engineering in Eastern Turkey, 1913-50', *Journal of Genocide Research*, Cilt 10, Sayı 1, 2008, s. 16 ve F. M. Göçek, 'Reconstructing the Turkish Historiography on the Armenian Massacres and Deaths of 1915', R. G. Hovannisian, (der.), *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide* (New Brunswick: Transaction Publishers, 2006), s. 213.

39 D. J. Whittaker, *Conflict and Reconciliation in the Contemporary World* (London and New York: Routledge, 1999), s. 1-9.

çözümü için bir araya gelmek, çözüm için siyasi, hukuki ve ekonomik düzenlemeler başlatmak ve sonra uzlaşma dönemine geçmek gerekmektedir. Uzlaşma çözüm sürecinin bir adım sonrasıdır ve hem iç hem dış politikada toplumların takındıkları kimlikleri de sorgulamayı ön görmektedir. Uzlaşmanın farklı türleri mevcuttur.[40] Sadece hukuki kısmına vurgu yapılarak insan haklarına ilişkin olumlu ve yeni düzenlemeler ile siyasi çözüm süreçleri başlatılarak minimum türde bir uzlaşma süreci başlatılabilir.[41] İkinci ve ideal olan tür ise hem minimum uzlaşma sürecini hem karşılıklı bağışlama ve dışlayıcı olmayan yeni kimlikler arayışında olan psikolojik süreçleri içeren maksimum uzlaşma türüdür.[42] İkinci seçeneğin çok zor ancak kalıcı barış için gerekli seçenek olduğu açıktır.

Toplumsal kimlikler o denli dışlayıcı bir süreçten geçmiştir ki çözüm süreçleri başlatılsa dahi mevcut kimlikler, kalıcı bir barıştan ve toplumlar arası kalıcı ilişkiler kurmaktan alıkoyacaktır.

Tüm insan topluluklarında, çatışma dönemlerinin hemen öncesi ve sonrasında ya da bu dönem sürecinde oluşturulan toplumsal kimlikler dışlayıcı nitelikler taşımaktadır. Çatışmalarda ve şiddetin hâkim olduğu tüm ortamlarda mağdurların ve faillerin olağanüstü koşullarla uyumlu ama günümüz insani değerleri için olumlu olmayan, çoğunlukla nefret hisleri barındıran kimlikler oluşmaktadır. Buna ek olarak, çatışma sona erdiğinde toplumlarda klinik psikolojide sıkça yer bulan, travma sonrası stres bozukluğu görülebilmektedir. Bu durum, çatışmada hem mağdurlar hem failler için mevcut olabilmektedir.[43] Fail şiddete ilişkin meşru zeminler olduğunu ileri sürse de şiddetten dolayı pişmanlık ve sıkıntı duyabilmekte, mağdur ise dışlanma, yok olma, soyun tükenmesi gibi acılarla baş etmek zorunda kalmaktadır. İyileşme gerçekleşmedikçe bu durum, oluşturulan kimliklerin olduğu gibi muhafaza edilmesine yol açmaktadır. Yaşanan acı olayların anılması, hatırlanması gerekli bir süreçtir. Verdeja, Staub ve Ackerman gibi yazarların önemle vurguladıkları şey ise devamlı yas tutmanın uzlaşmaya katkı sağlamadığıdır.[44] Bu yazarlara göre, olayların hatırlanmaya devam edilmesi gerekmektedir, ancak ortak yapılabileceklere ve kurulabilecek olumlu ilişkilere vurgu yapmak daha büyük önem arz etmektedir. Aksi takdirde Ackerman, sadece yas tutmaya vurgu yapan bir hatırlama ve anma sürecinin toplumsal enerjiyi tüketen bir etkiye sahip olduğunu belirtmektedir. Yazara göre, bu enerji

40 E. Verdeja, *Unchopping a Tree: Reconciliation in the Aftermath of Political Violence* (Philadelphia: Temple University Press, 2009), ss. 12-27.

41 *Ibid.*

42 *Ibid.*

43 E. Staub, 'Healing and Reconciliation', R. G. Hovannisian, (der.), *Looking Backward, Moving Forwar, op.cit.,* s. 263.

44 E. Verdeja, *op.cit.,* E. Staub *op.cit.* ve B. Ackerman, *The Future of Liberal Revolution* (New Haven, CT: Yale University Press, 1992), s. 72.

hukukun üstünlüğünü hâkim kılmak için toplumu eğitmek üzere kullanılmalıdır.[45]

Türk-Ermeni ilişkilerinde uzlaşmaya gelmeden henüz çözüm sürecinde takılan ve çözüm sürecini dahi başlatamayan olumsuz bir ilişki sarmalı mevcuttur. İkili ilişkilerden bahsedilirken, sorunların sadece bu ilişkilerin başlatılabilmesi, 1915 olayları üzerine konuşulabilmesi ya da ticari bağların geliştirilmesi olmadığını vurgulamak gerekmektedir. Toplumsal kimlikler o denli dışlayıcı bir süreçten geçmiştir ki çözüm süreçleri başlatılsa dahi mevcut kimlikler, kalıcı bir barıştan ve toplumlar arası kalıcı ilişkiler kurmaktan alıkoyacaktır. Sınırların açılması, ticari bağların kurulması, siyasi görüşmelerin başlatılması, ortak komisyonlar kurulması, her iki ülke medyasında, diasporada ve liderlerin söylemlerinde barış yanlısı mesajların verilmesi çözüm süreci için atılabilecek önemli ve somut adımlardır. Ancak kalıcı ilişkiler kurulabilmesi için bu adımlar yeterli olmayacaktır. Bu süreçlerin uzlaşma ve kimlik meselelerinin ele alınmasıyla tamamlanması gerekmektedir. Uzun vadeli barışçı yaklaşımlara zemin sağlayacak en önemli şeylerden birisi her iki ülkenin milli eğitim müfredatlarının ve resmi tarih yazımının gözden geçirilmesidir. Çocuk yaşlardan itibaren, sadece Ermenilere veya Türklere yönelik değil, tüm insan topluluklarına yönelik barışçı alt mesajların verilmesi ve diğer grupları dışlamayacak toleranslı bir dil kullanılması büyük önem arz etmektedir. İki toplumun da medya, sanat, akademi, siyaset, ticaret, sivil toplum kuruluşları gibi tüm alanlarında önde gelen kişilerinin barış havasına söylemler düzleminde ve kimlik algısında katkıda bulunması gerekmektedir.

Sonuç

İnşacı Kuram, ulusal çıkar ve ulusal kimlik meselelerini açıklamakta etkin bir yaklaşımdır. Ulusal çıkarları ve ulusal kimlikleri sabit kabul etmeyerek uluslararası ve ülke içinde şekillendirilen ve değiştirilen bir konumda tutmaktadır. Devletlerin ve toplumların etkileşim halinde olması, sabit olarak düşünülen kimliklerin değiştirilmesini sağlayacaktır. Ermeni ve Türk tarafında tarihi süreç içerisinde oluşan ulusal kimlikler ve ulusal çıkar algıları sabit verilermiş gibi düşünülmektedir. Bu düşüncenin merkezinde de 1915 olayları yer almaktadır. Bu olaylar Türk ulusal kimliğinde merkezi bir konumda değilken Ermeniler ve özellikle diaspora Ermenileri için en önemli ulusal kimlik meselesi konumundadır. Diaspora Ermeni ulusal kimliği söz konusu olduğunda bu kimliğin canlı tutulması için önemli bir rol edinmiştir ve meseleye öncülük etmektedir. Ulusal kimliğin önemli bir parçası olarak bu olayları her daim hatırlamak ve anmak isteyen Ermeni tarafına karşılık Türk tarafı olayları konuşmaya istekli değildir.

45 B. Ackerman, *op.cit.*

Tarihle beraber şekillenmiş olan mevcut ulusal kimlik algıları karşılıklı olarak dışlayıcıdır. İletişim söz konusu olmadıkça bu kimlikler uzlaşma seyrine yakın olmayacaktır. İnşacı Kuram'a göre, toplumların karşılıklı iletişimi ve devletler arası ilişkiler ulusal çıkar ve ulusal kimlik algılarına yeniden şekil verebilecektir. Bu yeniden şekillendirme eğilimi ve istenci olmadan kalıcı ilişkiler kurabilmek, uzlaşma sağlayabilmek mümkün görünmemektedir. Hükümetler düzeyinde ikili ilişkiler başlasa bile bunun uzun sürmediği ve kalıcı bir komşuluk ilişkisine dönüşmediği yakın dönemdeki birçok örnekte görülmüştür. Kalıcı ilişkiler ve uzlaşma kısa dönemde gerçekleştirilebilecek bir durum değildir. Çok uzun soluklu ve her iki ülkenin tarih yazımından ulusal eğitim sistemlerinin içeriğine kadar yeni algılar gerektiren bir emek söz konusudur.

Kaynakça

Ackerman, B., *The Future of Liberal Revolution* (New Haven, CT: Yale University Press, 1992).

Adler, E., 'Seizing the Middle Ground: Constructivism and World Politics', *European Journal of International Relations*, Cilt 3, Sayı 3, 1997.

Akçam, T., *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, Beşinci Baskı (İstanbul: Su Yayınları, 2001).

Bauman, Z., 'Soil, Blood and Identity', *Sociological Review*, Cilt 40, Sayı 4, Kasım 1992.

Bloom, W., *Personal Identity, National Identity, and International Relations* (New York: Cambridge University Press, 1990).

Cleveland, W., M. Bunton, *A History of the Modern Middle East*, Fourth Edition (Philadelphia: Westview Press, 2009).

Çoban-Öztürk, E., 'Diaspora ve Dış Politika: Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Diasporanın Rolü', *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 45, 2013.

Doty, R., 'Sovereignty and the Nation: Constructing the Boundaries of National Identity', T. J. Bierstecker ve C. Weber, (der.), *State Sovereignty as Social Construct* (New York: Cambridge University Press, 1996).

Göçek, F. M., 'Reconstructing the Turkish Historiography on the Armenian Massacres and Deaths of 1915', R. G. Hovannisian, (der.), *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide* (New Brunswick: Transaction Publishers, 2006).

Grad, H., L. M. Rojo, 'Identities in Discourse: An Integrative View', R. Dolon, J. Todoli, (der.), *Analysing Identities in Discourse* (Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2008).

Griffiths, M., S. C. Roach, M. S. Solomon, *Uluslararası İlişkilerde Temel Düşünürler ve Teoriler*, Çeviren, CESRAN (Ankara: Nobel Yayınevi, 2011).

Katzenstein, P., 'Introduction: Alternative Perspectives on National Security', P. Katzenstein, (der.), *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics* (New York: Columbia University Press, 1996).

Laçiner, S., *Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası: Ermeni İddiaları Türkiye'nin Dünya ile İlişkilerini Nasıl Etkiliyor?* (Ankara: USAK Yayınları, 2008).

MacDonald, D. B., *Identity Politics in the Age of Genocide: The Holocaust and Historical Representation* (New York: Routledge, 2008).

Miller, D. E., L. Touryan Miller, 'Memory and Identity Across the Generations', A Case Study of Armenian Survivors and Their Progeny', *Qualitative Sociology*, Cilt 14, Sayı 1, 1991.

Pattie, S. P., 'Armenians in Diaspora', E. Herzig, M. Kurkchiyan, (der.), *The Armenians Past and Present in the Making of National Identity* (London and New York: Routledge, 2005).

Phillips, J., *Symbol, Myth, and Rhetoric: The Politics of Culture in an Armenian-American Population* (New York: AMS Press, 1989).

Shain, Y., A. Barth, 'Diasporas and International Relations Theory', *International Organization,* Cilt 57, Sayı 3, Yaz 2003.

Staub, E., 'Healing and Reconciliation', R. G. Hovannisian, (der.), *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide* (New Jersey: Transaction Publishers, 2003).

Üngör, U. Ü., 'Seeing like a nation-state: Young Turk social engineering in Eastern Turkey, 1913-50', *Journal of Genocide Research*, Cilt 10, Sayı 1, 2008.

Verdeja, E., *Unchopping a Tree: Reconciliation in the Aftermath of Political Violence* (Philadelphia: Temple University Press, 2009).

Wendt, A. E., 'Anarchy Is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics', F. Kratochwil ve E. D. Mansfield, (der.), *International Organization: A Reader* (New York: Harper Collins, 1994).

Wendt, A. E., 'Collective Identity Formation and the International State', *American Political Science Review,* Cilt 88, 1994.

Wendt, A. E., *Social Theory of International Politics* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).

Whittaker, D. J., *Conflict and Reconciliation in the Contemporary World* (London and New York: Routledge, 1999), s. 1-9.

Wodak, R., R. de Cillia, M. Reisigl and K. Liebhart, *The Discursive Construction of National Identity,* Translated by, A. Hirsch, R. Mitten, J. W. Unger, Second Edition (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009).

Zehfuss, M., *Constructivism in International Relations: The Politics of Reality* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004).

Zehfuss, M., 'Constructivism and identity: a dangerous liaison', S. Guzzini, A. Leander, (der.), *Constructivism and International Relations: Alexander Wendt and His Critics* (London, New York: Routledge, 2006).

Zürcher, E. J., *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Çeviren, N. Salihoğlu, Altıncı Baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010).